ԵՐՏԱԾԻՐ ԲԵՐԲԿԱՆԻ ՎԻՊԸ ՅՈՒՆԵՐԷՆ ԳԲԱԹԱՆԳԵԼՈՍԻ ՄԻՋԵ ԵԻ Ս· ԳՐԻԳՈՐԻ ՆՈՐԱԳՒՏՈՑ ՅՈՒՆԵՐԷՆ ՎԱՐՔԸ

1· *Ինչպէս Ուսումնասիրութիւն նախորդ թիւին մէջ մատնանիշ ըրինք, Ն· Մառի 1905ին հրատարակած արարերէն Ս· Գրիգորի Վարքը թարգմանութիւն մըն էր յունարէն բնագրի մը: Այս բնագիրը* G. Garitte *երեւան բերաւ* Codex Scorialensis gr. X, III. 6 *ձեռագրին մէջ, գրուած 1107ին եւ տուաւ անոր խնամեալ հրատարակութիւնը իր* Documents pour l'étude du livre d'Agathange *գործին մէջ*[1]: *Արաբերէն միակ ծանօթ օրինակը պակասաւոր էր սկիզբէն. նոյնպէս յունարէն միակ օրինակը ցոյց կու տար թղթերու անկումներ: Այժմ յոյն եւ արաբ բնագիրները փոփոխակի կը լրացնեն զիրար: Բայց ունի յոյնը հատուածներ, որոնք կը պակսին արաբականին, կան նաեւ հոս տեղեր, որոնք կը բացակային յոյնէն: Այս պարագան ցոյց կու տայ, որ երկու բնագիրներն ալ կրած են ապա փոփոխութիւններ եւ յապաւումներ: Ի տես այս հանգամանքին ակամայ կասկած կը ծնանի մեր մտքի մէջ, թէ արդեօք յոյն բնագիրը յապաւում չէ՞ կրած նաեւ Վարքին սկիզբը· վասն զի այժմեան սկզբնաւորութիւնը յայտնապէս զգալ կու տայ մեզի, թէ այն չի կրնար սկզբնականն եղած ըլլալ: Արդէն նկատեցինք, թէ Վարքին առաջին տողերը յետսամուտ են, ուրիշ նման սկսուածք ունեցող վկայաբանութիւններէ մին նմանութեան առնուած է: Ուստի այս նախաբանականը իրրեւ եկամուտ արտաքսելէ ետքը Վարքին հարազատ կը մնան տողերս· «Եւ յառաջ մատեաւ սուրբն Գրիգորիոս· ասէ ցնա թագաւորն· Փութա, Գրիգորիկ, զոհել աստուածոց···»: Լուռած է տեղը, ուր առեանն եղած է Սուրբին հարցաքննութեան· չեն ներկայացուած տակաւին ընթերցողներուն եւ ունկնդիրներուն Գրիգորի եւ Տրդատի անձնաւորութիւնները: Թէ արաբերէնն ալ այսպիսի սկսուածք ունէր, կարելի չէ հաստատել կամ մերժել, որովհետեւ լինած են այդ բնագրի առաջին թուղթերը: Այս պակասը կը նկատուի նաեւ Վարքի այն աստրերէն օրինակին մէջ, որմէ օգտուած է Գէորգ Ասորի, այնու որ նաեւ ինքը չի գիտեր, թէ Գրիգոր պահլաւական ծագումէ էր: Նկատի առնելով, սակայն, թէ Վարքս սկսեալ Երիզայի հարցաքննութենէն քայլ առ քայլ կ'ընթանայ հայ Ագաթանգեղոսի, հազուագէպ հանգրուաններով, կու գանք այն համոզման, թէ Վարքագիրը պէտք է որ նախընթաց բաժնի մը մէջ համառօտած ըլլայ նաեւ Գրիգորի Վարքն այն յատակագծի վրայ, զոր տուած էր նոյն պղպիւրը՝ Ագաթանգեղոս, այսինքն Պարթեւական պետութեան բարձումը, Սահանեանին սկզբնաւորութիւնը, Խոսրով Ա· Հայոց թագաւորի ընդհարումները Արտաշիրի հետ, Անակի առաքումը, Խոսրովի սպանութիւնը, Գրիգորի եւ Տրդատի փախցուիլը Հռոմէական երկիր, անոնց դաստիարակութիւնը, Գրիգորի ամուսնութիւնը, Տրդատի քաջութիւններն եւ յաղթական դարձը Գրիգորի հետ: Այս բաժինը չկայ այժմ վարքին մէջ, բայց Վարքը կ'ենթադրէ զայն: Այս հանգամանքի առջեւ ստիպուած ենք ըսել, թէ գոյութիւն ունէր այն նախնաբար Վարքի թէ հայ Սկզբնագրի եւ թէ յունական (եւ արաբական) թարգմանութեան մէջ, բայց յետոյ էսկորեալի ձեռագրին կամ անոր գաղափար օրինակին դրչէն իրրեւ սրբախօսական գրուածքի մը համար անկարեւոր մանրամասնութիւն՝ դուրս ձգուած է:

2· *Յունարէն Վարքը, ինչպէս վաստակի ապացուցած էր* G. Garitte, *թարգմանուած է հայ Սկզբնագրէ հայագէտ յոյնէ մը: Այս հայերէն խմբագրութիւնը այժմեան հայերէն Ագաթանգեղոսէն մկրտուած հանուած կտորներու առընթերագրութիւն մը չէր, այլ Ագաթանգեղոսի տուեալներու հետեւողութեամբ գրուած ազատ չարադրութիւն մը, ուր գրած էր չարադրողը իր հանճարը, իր ոճը, իր հոգիէն բաժին մը: Դժբախտաբար մինչեւ այսօր չէ յայտնուած Գրիգորի Վարքին հայերէն այս սկզբնագիրը, որ եւ ոչ հետք անգամ ձգած է հայ գրականութեան մէջ:*

3· *Յունարէն Ագաթանգեղոսը, զոր Լաւրենտեան* VIII, 25 *ձեռագրէն (ԺԲ· դարէ) հրատարակեցին* Stiltingh *եւ* de Lagarde, *թարգմանուած է յունագէտ հայէ մը, ըստ Գուտշմիդի*[2] *ընդ մէջ 555—591 (622) տաբիներուն, աւելի հաւատարիմ գտնուած է հայ Ագաթանգեղոսի: Այս տեղ Ագաթանգեղոսի Յառաջաբանութեան համառօտութեան մը, նկատի կ'առնենք ընդարձակ հատուած մը, նուիրուած Արտաւան Պարթեւաց թագաւորի եւ Արտաշիր Սասանեանի*[3]: *Այս հատուածի բովանդակութիւնը առնուած է Արտաշիր Բարկանի վէպէն, որ ծանօթ է Արտաշիր-ի Բարկան-ի կարնամակ խորագրով, պահուած պահլաւերէն բնագրի մէջ անթերի: Արդէն Գուտշմիդ անդրադարձած էր, որ այս հատուածը, որ կը պակսի հայ Ագաթանգեղոսի մէջ, եկամուտ է, ուրիշ ձեռքէ յոյն բնագրի մէջ մուծուած: Այժմ* G. Garitte[4] *մտադիր կ'ընէ, որ յունարէն Ագաթանգեղոսի վերջերս յայտնուած հինգ ընտրելագոյն եւ հնագոյն ձեռագիրներու մէջ գոյութիւն չունի այս հատուածը· այն յատուկ է միայն Լաւրենտեան վերսիչեալ ձեռագրին եւ հիներէն աստի անհարազատ է այն նաեւ ըստ լեզուին ծանօթ է անոր միայն Մետափրաստէս: Բայց Յունարէն Ագաթանգեղոսի, գրուած ըլլալով աւելի կոկիկ յունարէնով եւ իբրեն յատուկ ոճաբանութեամբ: Այս յունարէնը մեծ նմանութիւններ ցոյց կու տայ այն լեզուին հետ, որով գրուած է յունարէն Վարքը: Թէպէտ կը զգուշանայ* G. Garitte *իր քննութիւններու այս արդիւնքէն գրական եղրակացութեան մը յանգիլ*[5]*, բայց կը թուի ինձ, թէ կարելի է այժմ հողը բաւական հաստատուն համարիլ կառուցանելու համար անոր վրայ չինք մը:*

Կը տրամաբանեմ այսպէս·

ա· *Այն ձեռքը, որ հանած է այս հատուածը յունարէն գրուածքէ մը եւ ապուցած է յունարէն Ագաթանգեղոսի մէջ, պէտք է լաւ գիտցած ըլլայ, թէ ան կապակցութիւն մ'ունէր այդ գրուածքին հետ· եւ այն ոչ պարզապէս անոր համար, որ կը յիշուէին նաեւ հոն Արտաւան եւ Արտաշիր:*

բ· *Որովհետեւ գրութեան ոճը նման է չօշափելի կէտերով յոյն վարքին հետ, պէտք է այդ անծանօթ ձեռքը գտած ըլլայ զայն յոյն Վարքին մէջ: Հոս պատմուածքս յառաջ բերած էր անշուշտ Գրիգորի Վարքին հետ կապակցութեամբ: Ինչպէս հոս իր պատշաճ տեղն ունէր այն, նոյնպէս պատշաճապէս կը տեղ էր գետեղուիլ յոյն Ագաթանգեղոսի մէջ: Երկուքն ալ նոյն նիւթը կը չօշափէին:*

գ· *Յունարէն Վարքը կ'ենթադրէր երիզա հարցաքննուող Գրիգորի եւ զայն հարցաքննութեան առնող Տրդատ թագաւորի նախաքննութիւնը: Երկուքն ալ գլխաւոր պատմութիւնը: Երկուքն ալ զլխաւոր դէմքերն էին Վարքին: Վարքին պղպիւրը հայ Ագաթանգեղոս երկուքին ծագումն ալ մանրապատում պատմած էր, սկիզբն ընելով Արտաւանէն եւ Արտաշիրէն:*

դ· *Վարքին թարգմանութիւնը կատարուած է հայ բնագրէ· իսկ հայ Վարքին հեղինակը թէպէտ գԱգաթանգեղոս ունի իբրեն առաջնորդ, բայց հեղինակած է ձեռքերազատ ինքնուրոյն ճաշակով: Ան չէր կրնար լուռ թեամբ անցնիլ Հայոց դրացի աշխարհին քաղաքական յեղափոխութեան վրայէն, անյի- շատակ թողուլ Խոսրով Ա·ի դէմքը, Անակի դատաճանութիւնը եւ այլն: Անշուշտ ինչպէս յայտնի դէպքերը ծագկեալ ոճով նկարագրած էր, նոյնպէս ցուցուցած պիտի ըլլար իր արուեստը առաջին մասին մէջ:*

ե· Nöldeke[6] *այս հատուածի մէջ Արտաշիրի վկան հայ գունաւորումը կը տեսնէ: Gutschmid*[7] *եւ* Garitte[8] *հայ լեզուի նշմարները կը մատնանշեն հատուածիս յունարէնի մէջ: Թարգմանութիւն է այն հայերէնէ:*

զ· *Փիչ յետոյ նշմարել պիտի տամ հոն տեղիքներ, որոնք կ'ենթադրեն հայ աւանդութիւն, հայ գրաւոր պղպիւրներ:*

է· *Այս հատուածին հեղինակը ոչ այլ ոք է, բայց եթէ Գրիգորի Վարքին հայ խմբագիրը, որուն անունը եւ ժամանակը տակաւին կը մնայ անծանօթ: Հաւանօրէն կ'ըլլայ*

ը· *դարու առաջին տասնեակին:*

ը· *Ուստի հայ Վարքը յունարէնի թարգմանած էր ամբողջութեամբ: Այս թարգմանութեան մաս կը կազմէր նաեւ հատուածս:*

թ· *Յոյն Վարքի թարգմանութեան ժամանակը չէ ստուգուած: Այս թարգմանութիւնը, որ կը բովանդակէր իր մէջ Արտաշրի վէպը, հաւանօրէն կատարուած էր է· դարու առաջին քառորդին, իբր 615ին:*

---

[1] *Տես մեր գրախօսականը Հանդ· Ամս·, 1947, էջ 477 484:*

[2] Gutschmid, Agathangelos: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 31 (1877) 1—60 = Kleine Schriften 3 (1892) 339—420.

[3] P. de Lagarde, Aganthangelos, էջ 4 տ. 14—18, տ. 39.

[4] G. Garitt, Documents, էջ 272—279.

[5] *Անդ, էջ 279.* «La parenté linguistique entre le récit adventice du *Laurentianus* et la nouvelle recension grecque Vg est un fait que je me limite à constater; je ne chercherai pas à fournir une explication sûre de ce phénomène intrigant, car les données du problème ne sont pas suffisantes pour qu'on puisse en tirer autre chose que des réponses hypothétiques, dont il est inutile d'encombrer la recherche.»

[6] Th. Nöldeke, Geschichte des Artachšir-i Pâpakân, aus dem Pehlevi übersetzt, mit Erläuterungen und einer Einleitung versehen: Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen 4 (1879), 22—69.

[7] *Անդ:*

[8] *Անդ:*

© National Library of Armenia

4· *Հատուածիս ուշագրաւ մասերէն մէկին է առաջին հատուածը, ուր ընդհանուր տեղեկութիւն կու տայ Պարթեւաց պետութեան տարածութեան եւ ազգախառնուածքի մասին՝ հետ կապուած աշխարհներու վրայ: Նոր թարգմանութեամբ կը ներկայացնեմ ամբողջութեամբ:*

Բ· «Պարթեւաց, որք ի մեծի յաջողութեան վայելէին եւ ընդ ձեռամբ նուաճեալ ունէին զթագաւորութիւնն Պարսից եւ զՀայոց՝ դրացեաց արեւելեան Պարսից, եւ զխուժադուժ Մասքթաց, այս կարգ էր նոցա:

Քանզի Առաջինն յազգէն Պարթեւաց, ապա ուրեմն Արշակունիք կոչեցելոց, որ տիրով զերիցուքիւնն ունէր եւ էր բաջութեամբ զարդարեալ, եղեւ տէր թագաւորութեանն Պարսից:

Երկրորդն ըստ ամացն կարգի առ ժառանգեաց զթագաւորութիւնն Հայոց·

Եւ որ զերրորդն բարձ ունէր՝ թագաւորեաց ի վերայ Հնդկաց որ առ երի են Պարսից·

Եւ չորրորդին անկանէր թագաւորութիւնն Մասքթաց:

Այս կարգ էր ազգին Պարթեւաց, որք ընդ բազում ժամանակս վայելեցին ի բարութեան»:

Պարթեւ թագաւորութեան այս չորս ճիւղերու բաժանումը կ'ենթադրէ հայկական ազբիւր· վասն զի Հայոց յատուկ է այս չորսի ազգակցական կապի տեսութիւնը: Սեբէոս[9]*, հաւանօրէն Փաւստոսի պատմութենց Ա· Գրքէն օգտուելով՝ նոյն պատկերը կը գծէ, թէպէտ խառնակ դոյներով: Ծօսելով Արշակ Մեծ Պարթեւաց թագաւորի վրայ կը գրէ· «Որդիք չորք ասեն լեալ Արշակայ Պարթեւաց·*

զԱռաջինն, ասեն, թագաւորեցոյց Թեսալացւոց աշխարհին·

զերկրորդն ի վերայ Կիլիկեցւոց·

զերրորդն՝ ի վերայ Պարթեւաց·

զՉորրորդն ի Հայաստան աշխարհին»:

Սեբէոսի «Թեսալացւոցը» իմանալու է «Պարթեւաց», ինչպէս նոյն էջին վրայ ճշդագոյն ըսուած է, թէ Արշակ Մեծ թագաւորեց «ի վերայ Պարթեւաց ի Հահլ չհաստատնի [յերկիրն Քուշանաց]»: Այս կերպով կը գոյանայ համաձայնութիւն յոյներն հետ· եւ որովհետեւ «զառաջինն» թագաւորեցնող չկար, այս պատճառաւ ալ «թագաւորեցոյց» լաւագոյն է կարդալ «Առաջինն թագաւորեաց ի վերայ Պարթեւաց աշխարհին»:

Սեբէոսի «զԴ· ի Հայաստան աշխարհի» կ'երեւայ թէ արդիւնքն է այն ըմբռնման, թէ «Յայնմ ժամանակի թագաւորեցոյց Արշակ (Մեծ) զորդի իւր զԱրշակ Փոքր կոչեցեալ՝ ի վերայ աշխարհին Հայոց ի Մծբին քաղաքի» (Սեբ· էջ 9): Այս «փոքր»ը իմացուած է «կրտսեր» իմաստով, այս պատճառաւ ալ առնոր չորրորդ տեղը չնորհուած է: Բայց կը վկայէ Ագաթանգեղոս համաձայն յոյնին, թէ Խոսրով Ա· Հայոց թագաւորը «էր երկրորդ տէրութեանն Պարսից (իմացիր՝ Պարթեւաց)· զի որ Հայոց թագաւոր էր՝ նա էր երկրորդ Պարսից տէրութեանն» (էջ 13): Նոյն իմաստով ալ կը գրէ Փաւստոս (Գ· 20) իբրեւ Տիրան Ա·ի բերնէն· «Ասէ թէ (թագաւորութիւն Պարսից ազգին Սասանայ) մեր լեալ է եւ հարցն մերոց այն տէրութիւնն... զնախնի թագաւորութիւնն (Պարթեւաց) այսքան առ որդի (Խոսրով Բ·) եւ առ զաւակ նորա[10]*՝ յազգս իմ եւ ի տունս իմ եւ յանձն իմ դարձուցանեմ»:*

Սեբէոսի «զերկրորդն ի վերայ Կիլիկեցւոց» հարկ է կարդալ «զԳ· ի վերայ Հնդկաց» (Հնդեցւո՞ց), այսինքն այն աշխարհամասին վրայ, որ կը տարածուի Ինդոս գետի յայս կոյս:

Կը մնայ նոյն կարգով Սեբէոսի «զԳ· ի վերայ Պարթեւաց» ուղղել համաձայն յոյներն՝ «զԳ· ի վերայ Մասքթաց»: Երբ Սանեսան Մասքթաց թագաւորը ապստամբութեամբ հասաւ Հայաստան, Փաւստոս զանիկա Հայոց Խոսրով Բ· թագաւորի «ազգակից»ը կը ճանչնար, իսկ ինքը թագաւորը ի տես սպանելոյն ողբաց գոչելով· «եղբայր իմ էր ազգաւ արշակունի» (Գ· 7): Կ'ըսուի նաեւ Գրիգորիսի համար թէ «եհաս նա մինչեւ ի ճամբար բանակին Արշակունւոց արքային Մաղքթաց, որոյ անուն իւր Սանէսան կոչէր· քանզի եւ նոցա եւ Հայոց թագաւորացն մի ազգաւորութիւն էր առհմին բնութեան» (Գ· 6):

Պատմական իրողութիւնն է ըստ Գուտշմիդի հետեւեալը· երբ մեռաւ Ոնոն Բ· Պարթեւներու թագաւորը, իր յաջորդն եղաւ որդին Վաղարշ Ա· (51—61) հաւանութեամբ

[9] Պատմութիւն ի հերակլն, Պետերբուրգ 1879, էջ 9:

[10] Տպ· նոցա: Իմացիր այսպէս· Արտաւան = Տրդատ Բ· եղբայրներ· Խոսրով Բ· «որդի» Տրդատայ = Արտաւանայ· Տիրան Ա· «զաւակ» Խոսրով Բ·ի (քոռն Տրդատ = Արտաւանի):

եղբայրներու: Որպէս զի իր եղբայրներն ալ զոհ ձգէ, վաղարշ բուն Պարթեւաստանէն դուրս նոր աշխարհներ ձեռք բերաւ եւ կարգեց անոնց վրայ իր եղբայրները· Բակուր առաջին տարիներուն: Վէպը, որ հոս մարմին եւ արիւն ստացած է, ունեցած է իր զարգացման չրջանը, որ Խոսրով Բ· Ապրուեզի (590—628) տարիներուն կ'իյնայ: Կարնամակի հայերէն յաջող մէկ թարգմանութիւնը կը պարունակ Դկտ· Ց· Թէրեաքեանի[13]*: Ես այս տեղ նոր թարգմանութեամբ պիտի ներկայացնեմ յունարէն բնագրի Գ—եա հատուածները, առընթեր տալով պահլաւ բնագրին համապատասխան տեղիքը, Թէրեաքեանի թարգմանութենէն:*

*Գ· «Ակսանիմ անդուստ, ուստի զսկիզբն կործանման եղոյց Պարթեւն: Արտաւան որդի Վաղարշու ի Պարթեւաց իջեալ՝ Քաղքէացւոց ուսմամբ վարժեալ քաջ է բաց, խելամուտ չափելոյ զընթացսն աստեղաց եւ զհոլովմանն եւ համուտ գիտելոյ զրաշխն լեալ, նստէր ընդ կնոջ իւրում ընդ խորանաւ եւ զաստեղսն, որ երեւէին, նկատէր· եւ հասեալ ի վերայ իրիք՝ ասէ ցթագուհին· Քնեալ տեսի արդ զընթացսն աստեղ· Թուի ինձ, եթէ ոմն վտարանջեալ ի տեառնէ՝ արասցէ կռիւ ընդ նմա, ի ժամանակիս, որ առաջիկայ, յաղթութեամբ, մատնեալ զթագաւորն ի պարտութիւն: Զայս ասէր եւ տայր զանձն ի պարտութիւն: Զայս ասէր եւ տայր զանձն քնոյ: Եւ էր այս սովորութիւն, զի մին ի նաժշտաց թագուհւոյն ննջիցէ ի նմին խորանի ի սպասաւորութիւն իրաց իրաց ինչ պիտոյից հրամայելոց ի նմանէ: Եւ էր սա գուսան ուրուն ի գլաւոր պաշտօնէից եւ էր մտերմացեալ ընդ ումեմն ի մեծամեծաց, որում Արշակ անուն էր, ի գաւառէն Աւորեստաւաչիր անուն էր, ի գաւառէն Աւորեստաւաչիր անուն էր, ի գաւառէն Աւորեստաւաչիր

թիւն, արեւ եւ հուր, օդ եւ հող, զի յայսմ եւ ի սմին աւուր իսկ արարեալ խորհուրդ ընդ աւագս Պարսից եւ նշկահեալ զարքայ՝ տաց քեզ վաղվաղակի տիրել ի տան իմում:

6· Եւ իբրեւ լուաւ զայսոսիկ Արտաշէս թագաւոր, ասէ· Դարձայց մխանդամ ի խոբան անդր թագաւորին, տանել զսպաս տաճարտաման զանցելոց աւուրց· զի եւ պարտ եւ պատշաճ իսկ է հարկանել զսպասաւորութիւն ի պիտոյս արքունեաց մինչեւ հաճեացին երկինք յայղողել մեզ զբախտ եւ զազատութիւն օգնականութեամբ աւագանւոյն: Զայս ասացեալ երթայր ի խորան անդր թագաւորին եւ յանդգայս մտեալ ի մահիճան ընկողմանէր»:

6· Կարնամակի համապատասխան տեղիքն է (Թիւրեաքեան, էջ 8—9)· «Արտաւան զեղանի հարճ մ'ունէր, որ ուրիշներէն աւելի յարգի էր նմա եւ Արտաւանին ամէն տեսակ գործերը (նա) կը կատարէր: Օր մը Արտաշիր ախոռատունը նստած նուագարան կ'ածէր, կ'երգէր եւ կը զուարճանար· աղջիկը դիտեց զայն եւ սիրոը կապուեցաւ անոր հետ այնուհետեւ...: Օր մը Արտաւան Դրան դռները եւ ախտարհամարները աղջիկը բերել տուաւ եւ հարցուց թէ ի՞նչ կը տեսնէք եօթնից եւ երկոտասանից հանգամանքէն եւ աստեղաց դիրքէն եւ ընթացքէն· եւ քաղաքաց քաղաքաց տէրերու ժամանակի մասին եւ աշխարհի մարդոց եւ իմ իսկ եւ որդւոցս եւ մարդոցս համար ի՞նչ կը գուշակէք:

Ախտարհամարաց սարգարն (պետ) ի պատասխանի ըսաւ· Երկոտասանք ինկած են (ի վայր խոնարհեալ)· եւ Որմզդի աստղը զարձեալ բարձր է եւ Վահրամ եւ Անահիտ զէպի եօթնարջն կոյս եւ յԱռիւծ կը դիմեն եւ Որմզդի օգնութեան փութալ կը թուին: Մեկնութիւնն այսպէս կը ցուցնէ որ նոր տէր եւ թագաւոր մը պիտի երեւնայ եւ չատ տիրապետներ պիտի մեռցնէ եւ աշխարհ վերբերսին մէկ մխահեծան պետի մը ձեռք պիտի անցնի:

Անոնց մէջէն ուրիշ գլխաւոր մը յառաջ եկաւ ու ըսաւ· Այսպէս կ'երեւի որ ծառայ մարդ մը եթէ սա երեք օրուան մէջ իր տիրոջմէն ապստամբելով փախչի, վզրկութեան եւ իշխանութեան կը հասնի· եւ իր տիրոջը վրայ իշխան եւ յաղթական կը լինի:

Աղջիկը այս խօսքը, ինչպէս որ Արտաւանին ըսած էին, երբ գիշերը Արտաշիրին քովը եկաւ, անոր հաղորդեց: Արտաշէս այս լուրը իմացածին պէս, միտքը դրաւ փախչիլ անկէ: Եւ աղջկան ըսաւ· Եթէ քո սիրտն ուղիղ եւ անկեղծ է, ես, սա երեք օրը չանցուցած, քանի որ ախտարաց գլխաւորը իւր տիրոջմէն վտարանդողին մեծութիւն եւ թագաւորութիւն գուշակեց, փախչինք այս տեղայ եւ երթանք մինչեւ աշխարհի տիրենք: Եւ եթէ Աստուած եւ Արեայ աշխարհին բախտը զօրաւիդն լինին մեզ որ ազատինք եւ բարձր դիրքի մը հասնինք, այնպէս ընեմ որ աշխարհիս մէջ քենէ աւելի բարեբաստիկ մէկը չգտնուի: Համաձայնեցաւ աղջիկը եւ ըսաւ· Ազատէ զիս եւ ինչ որ հրամայես՝ կը կատարեմ:

Լուսաբացին մօտ աղջիկը վերստին իւր տեղը՝ Արտաւանի քով դարձաւ...»:

7· Նէօլդեկէ, որ իր քննութեան մէջ նկատի առած է նաեւ յոյն Ագաթանգեղոսի այս տեղիքը, հոս հայ խմբագիր մը կը տեսնէ, որ անկախ կարնամակէն կը հիւսէ վէպս այնպէս ինչպէս իր ականջին հնչուած է: Դժուարաւ կրնանք հաւատալ, թէ իրանական հնչուած է: Դժուարաւ կրնանք հաւատալ, թէ իրանական վէպս մինչեւ Հայաստան ճանապարհած ըլլայ: Անոր սկզբնաւորութեան եւ զարգացման միջավայրը Իրան միայն կրնայ եղած ըլլալ: Հոս միայն կարող էր հայ խմբագիրը ծանօթացած ըլլալ վէպիս անգիր կամ գրաւոր աւանդութենէ: Այն մանրամասնութիւնները Արտաւանի եւ Արտաշիրի, Արտազուխտի եւ ապստամբական շարժման մասին նման միջավայր մը մատնանիչ կ'ընեն: Հայ աղբիւրներուն անծանօթ են ասոնք: Մովսէս Խորենացի, որ հետաքրքրուած է առ հասարակ հին, յատկապէս իրանական զրոյցներով, կ'երեւայ թէ լսած է ինչ ինչ նաեւ Արտաշիրի վէպէն, աւելի ճոխացած խմբագրութեամբ: Կը գրէ· «Քանզի անտեղի է մեզ այժմ երկրորդել զառասպելն յաղագս երազոյն Փափագոյ եւ արտազատութեան հրոյն մանուածոյ՝ որ ի Սասանայ, եւ պատուոյն գհօտիւն, եւ լուսնակն եւ ախտարմողացն յառաջասացումն՝ որ են քաղեայք՝ եւ որ ինչ զկնի այսորիկ· եւ պոռնկական խորհուրդն Արտաշրի հանդերձ սպանութեամբք, եւ անմիտ հանճարաքանութիւն մոգին գտեր վասն նոխազին, եւ որ ինչ այլն ամենայն: Նաեւ այծին դիեցումն մանկանն ընդ հովանեաւ արծուոյն, եւ գուշակումն ագռաւուն, եւ գերապանծին պահպանութիւն առիծուն հանդերձ արքանեկութեամբ գայլուն· եւ միայնամարտութեանն առաքինութիւն, եւ որ ինչ այլաբանութեանն բերէ կարգ (Բ· 70):

Առանց մանրազնին քննութեանց միջամուխ ըլլալու նկատի կ'առնեմ հոս երեք ամուսիններ միայն, որոնք կը յիշուին վէպիս մէջ: Նաժիշտը, որ կը գտնուէր Արտաւանի արքունիքին մէջ, կը կոչուէր Արտադուխտ· Կարնամակի մէջ չի յիշուիր այս անունը· իսկ Ֆիլոդուսի կ'անուանէ զանիկա Գուլնար· Justi [14] ստուգաբանելով յորջորջումս կը տեսնէ հոս Արտա-դուխտ, իսկ Արտա- կը համարի Արտաւան անուան կրճատումը· ուստի եւ, կ'ըսէ, Արտազուխտ ոչ թէ նաժիշտ մ'էր, այլ Արտաւանի զուտորը· այս զաղափարը եկած է անշուշտ անկէ, որ ըստ Կարնամակի Արտաշիր ամուսնացած էր Արտաւանի դստեր հետ (Թիւրեաքեան, էջ 22—23): Այս տեղ վիպական հատուած մ'ունինք մեր առջեւ, աւելորդ է անուններու պատմական մեկնեցմամբ զբաղիլ: Մեզի համար հետաքրքրական է անուան կազմութիւնը· Արտա-դուխտ հոս ա զօղէշ մը կը ներկայացնէ, որուն համար երկրորդ օրինակ մ'ալ կ'ընծայէ յունական կնքարար մը, վարազ-դուխտ [15] (փաւստոս, Գ· 15 «վարազդուխտ»), որոնց հետ կրնայ համեմատուիլ «Խոսրով-ի-դուխտ»: Այլուր նման բարդութիւններ առանց զօղիչի են (օրինակներ Justi, էջ 492—493): կը համարիմ, թէ այս -ա- զօղիչը զուտ հայկական է:

Հատուածիս Զ հատածին մէջ կ'ըսուի թէ Արտաշիրի կուսակիցները Արտաւանի բանագնացներ կ'ուղարկեն Զիկն եւ Կարնէն [16]: Զուգադիպութեամբ այս երկու հարստութեան իշխաններու կը պատահինք նաեւ փաւստոսի քով (Դ· 55 եւ ե· 1), որոնք 368ին Շապուհէն Հայաստան կ'ուղարկուին: Զիկ, որ նաեւ առանձին կը յիշատակուի (փաւստ· Դ· 35, 36, Զ· 1) անձնանուն աւելի բարձր պետական պաշտօնի յորջորջանքն է· արդեամբք ալ Ամմիանոս (Իէ· 12) բուն անունով կը կոչէ Կիւղակէս: Ուստի հոս եւ փաւստոսի քով իրրեւ անձնանուն գործածուածքին ենթադրել կու տայ թէ հեղինակը ծանօթ էր փաւստոսի Դ· եւ ե· գլուխներու:

[14] F. Justi, Iranisches Namenbuch. Marburg 1895, էջ 33:

[15] Հմմտ. Հ ա ն դ· Ա մ ս·, 1947, էջ 415, ծ· 47:

[16] de Lagarde, անդ, էջ 6. «դեսպանս արձակեաց ի նմա առ արքայ Արտաւան զԶիկ եւ զԿարէն» (Ζηκᾶν καὶ Καρινᾶν).

8· Սեբէոսի Պատմութեան մէջ ունինք եկամուտ ընդարձակ նամակ մը, որուն հասցէն կ'ըսուի, թէ Ներսէս Գ· Շինող կաթողիկոս գրած ըլլայ Ճուանց Կոստանդին թագաւորին: Այս տեղ ի մէջ այլոց յառաջ կը բերուի, ասորական աղբիւրէ մը հատնօրէն [17], իբր 613ին Տիգրան գումարուած «Պարսից ժողովի» պատմութիւն մը, ուր կ'ըսուի· «Դիպեցան անդ արք երկու՝ եպիսկոպոս(ք) յաշխարհէն Հայոց, արք հաւատարիմք, զոր վասն բռնութեան աշխարհին արձակեալ, զի ծանուցցեն թագաւորին, Կոմիտաս Մամիկոնէից եպիսկոպոս եւ Մաթէոս Ամատունեաց· ունէին (նոքա) պատրաստական անդ ընդ ինքեանս զԳիր սրբոյն Գրիգորի» (էջ 121):

Այս «Գիր սրբոյն Գրիգորի» անկասկած Ագաթանգեղոսն էր փաւստոսի հետ միասին: Կոմիտաս ընտրեալ կաթողիկոսն էր Հայոց· նա գացած էր Տիգրան յատկապէս արքայից արքայի հաստատականը առանալու: Այս արքայի հաստատականը առանալու: Այս չրջանին նոր էր գրաւուած Երուսաղէմը պարկուած գերիներու թիւին մէջ կը գտնուէր նաեւ Զաքարիա Հայրապետ: Հոն հաւաքուած էին հայ նախարարներէն չատերը· այն տեղ էր նաեւ Սմբատ Բագրատունի Վրկանի որդի Մամբռ Բագրատունի Վրկանի որդի Մամբռ Բագրատունի Վրկանի որդի Մամբռ

դաղատելով [18]»: Այս զրոյցը անգիր եղած է, ինչպէս կանխած յայտարարած էր հաւաքողը· «Դառնին զրոյցք արեւելից կողմանց, որք ոչ են անկեալ ի գիրս հնագիր պատմագրաց, զորս պատչաճ վարկաք մակագրել ի տառս տողաչափութեան մերում» (էջ 81): Այսպիսի զրոյցի մէջ որչափ ալ ժամանակագրութեան ճշդութիւնը երկրայական համարինք եւ ամբողջ պատմուածքը զրուցախառն, բայց եւ այնպէս եւ այն ստոյգ է, թէ չկայ արճագանգ առանց ձայնի: Թէպէտ ոչ Շապուհ Բ·ի օրով, բայց գոյութիւն ունէր Ագաթանգեղոս առ կանուխ Զ· դարու սկիզբը: Թէ այդ մատեանը տեսնուած է Տիզբոն 615ին, հաւաստուեցաւ վերագոյն: Յիշեցինք հոն նաեւ, թէ այս թուին Բարձրագոյն դուռ հաւաքուած էին հայ իշխանները: Կոմիտաս Կաթողիկոս ի՞նչ խորհրդով հետն առած էր այդ ծանրաբեռն հատորը, Ագաթանգեղոսի մատեանը, զրուած անչուշտ երկաթագրով, երկայնաձիգ ճանապարհին վրայ: Զգիտենք: Բայց կը հետապնդէր, ապահովապէս նպատակ մը: Զուգադիպութեամբ այս միջոցին Պարսից արքունիքի մերձ կը դեգերէր նաեւ Վիրոյ Աղուանից կաթողիկոս, աքսորական: Ասոր համար կ'ըսուի, թէ էր «այր հանճարեղ եւ իմաստուն, զօրաւոր ի բանս իմաստութեան եւ լեզու նորա իբրեւ գրիչ երագագրի ի պատմութիւնս խօսից խորհրդականաց եւ ի մտաւոր խօսս թագաւորաց եւ մեծամեծաց... որ երկայնէր զխօսս իւր համեմատեալ ընդ ճառս իմաստնոց եւ ընդ առակս նոցա: Շարէր յօրինէր զառակս բերանոյ իւրոյ, զոր օրինակ զմարգարիտ յօսկի յեռուցու՝ մանուանդ ի թարգմանութեան լեզուին Պարսից վարժեալ զամս իե (604—628) ի դիպահաւոջ առ զրան Խոսրովու [19]»:

Ինձ կը թուի թէ Կոմիտաս երբ ներկայացաւ թագաւորին իր հաստատականը ստանալու, այս անգամ իբրեւ Կաթողիկոս Հայոց մեծաց, վասն զի այս թուին թէ՛ Պարսկական եւ թէ՛ Հռոմէական Հայաստան միացած էին Պարսից դրօշին տակ, հարկադրուած էր պատմութենէ ապացուցանել իր կաթողիկոսական իշխանութեան սահմանները: Ագաթանգեղոսի մատեանը ոչ միայն կը թուէր այդ սահմանները, այլ եւ հայ կաթողիկոսութեան սկզբնադիրն պարթեւազն Գրիգորը մատնացոյց կ'ընէր: Անշնորհակ չէ, որ գՍ· Գրիգոր պատմութեան մէջ «Պարթեւ» տիտղոսով առաջին անգամ Կոմիտաս կաթողիկոս կը հոչակէ իր վերոյիշեալ Հաւատոյ Գիրին մէջ: Այս տեսութիւնը կը ստիպէ զմեզ ենթադրելու, թէ Կոմիտաս թագաւորին առջեւ ելած ատեն ունէր թեւին տակ Ագաթանգեղոսի մատեանը· եւ այս առթիւ յիշատակութիւն ըրած պիտի ըլլայ թէ Արտաշէրի եւ թէ Անակի մասին, որոնց մասին խօսք ըրած է Ագաթանգեղոս: Ասկէ կարելի է այնուհետեւ մեկնել այն հետաքրքրութիւնը, զոր ունեցած է թագաւորը ի մասին Ագաթանգեղոսի մատեանին, որուն թարգմանութիւնը պահանջած է: Անշուշտ պատկառ էր ի հարկէ ամբողջական մատեանը թարգմանարար դնել թագաւորին առջեւ· կը բաւէր թագաւորին հետաքրքրութեան համար պատմական մասին հակիրճ եւ համառօտ ամփոփումը, վայելուչ եւ ճաշակաւոր խմբագրութեամբ, ինչպէս կը վայելէր ըլլալ արքայից արքայի ընծայուած ճոխուած մատեանի մը, միաժամանակ ուշ գարձուած հայ գաղին նպաստաւոր ելքին: Կարելի չէր անչուշտ Արտաւանի սպանութիւնը, Խոսրովի քինախնդրութիւնն եւ Արտաշէրի պարտութիւնը այնպէս ներկայացնել յաղթական Խոսրովի, ինչպէս Ագաթանգեղոս վիպասնած էր: Այս պարագան ինքնին կարող է խօսուն վկայ ծառայել հաստատելու համար, թէ Արտաշէրի ապստամբութեան վէպը պէտք է իբաց այսպիսի կացութեան մէջ ազուցուած ըլլայ Գրիգորի Վարքին մէջ, որուն գրութեան չարժառիթն ալ նոյն նպատակը կը հետապնդէր:

Ցոյն Վարքը կ'ենթադրէր հայ բնագիր· զրոյցը խօսք կ'ընէ պարսիկ թարգմանութեան մասին անչուշտ գարձեալ հայ բնագրի վրայէն: Ուստի հարկ է որ Վարքին սկզբնագիրը հայերէն գրուած ընդունինք, եւ ասկէ յիշեալ կրկին թարգմանութիւնները:

Միակ մարդը, որ կարող էր ատակ ըլլալ այսպիսի ձեռնարկութեան, կը ցցուի մեր առջեւ Վիրոյ կաթողիկոս· Հմուտ հայերէնի, քաջավարժ պահլաւերէնի եւ յորդաբան գրիչ: Երանեանց հերոսավէպերուն ակնաղբիւրէն ծանօթ, նա միայն կրնար հիւսել Արտաշէրի ապստամբութեան վէպը հայ աւանդութեամբ զանգուած:

[18] Մուխէս կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, ի լոյս ընծայեաց Մ. Էմին: Մոսկուա 1860, էջ 82:

[19] Անդ, Բ. 14, էջ 117—118:

Գրիգորի Վարքը պէտք է ծնունդ առած ըլլայ Տիզբոն· նոյն տեղ «պարսկերէն»–պահլաւերէնի թարգմանուած Վիրոյ կաթողիկոսէն, եւ յունարէնի վերածուած Երուսաղէմէն, զի յունարէնի վերածուած եղած մը մէն գերի բերուած հայերէնագէտ յոյնէ մը (կամ քաջ յունագէտ հայ կրօնաւորէ մը)· նոյն միջոցին թարգմանուեցաւ թերեւս նաեւ աստրերէնի, որմէ օգտուած է Գէորգ Ասորի եպիսկոպոս:

Զրոյցը կը պատմէր, թէ թագաւորը «խմացեալ եթէ (Ագաթանգեղոսի մատեանը) զսկիզբն յԱրտաշրէ առնէ ի ճախնեայն իւրմէ, առաւել զուարճանայր... զնէր ի վերայ աչաց իւրոց խանդաղատեալով»: Ընդգծուած տողը չի՞ յիշեցներ Ցոյն Ագաթանգեղոսի «Սկսանիմ անդուստ, ուստի զսկիզբն կործանման եցոյց Պարթեւ»:

Զրոյցիս մէջ Շապուհի բերանը կը դրուին նաեւ խօսքերս ուղղուած հայ իշխաններուս· «Զպարսից եւ զպարթեւաց... զնախադրութիւնս քո գիտեմ. իսկ զԱրմենու զազատութիւնս զհոման [20] եւ զնոցին նախապատուութիւնն ոչ կարացաք գիտել...: Եւ արդ մի յերկուց առաջի կայ ձեզ նախարարացդ Հայոց՝ ցուցանել զնախնական գիր իւրաքանչիւր տանց պատճառ եւ զպատիւ...: Նոյնժամայն խորհուրդ բերեալ իշխանացն Հայոց Մեծաց՝ մատուցին առաջի թագաւորին զԱգաթանգեղոս գպատմութիւն ցանկալի... եւ գտեալ ի նմա գիր ծէ· բարձի» (էջ 81—82): Ագաթանգեղոսի մէջ նման «գիր բարձի» գոյութիւն չունի: Կ՞ը արդեօք այսպիսի «Գահնամակ» մը վարքին մէջ: Ցունական թարգմանութեան անծանօթ է:

Հ. Ն. Ակինեան

[20] Տպ· զազատհոն:

ԵՒՐՕՊԱԿԻՆ ՓՈԽԱՌՈՒԵԼ ԲԱՌԵՐ ՀՅՑԵՐԷՆԻ ՄԷՋ

(Շարունակութիւն:)

Որեւէ լեզուի փոխառութիւնները կրնան ըլլալ երկու տեսակ· ուղղակի կամ անուղղակի· այն է կա՛մ փոխառու լեզուէն անմիջապէս անցնելով փոխառու լեզուին եւ կա՛մ նախ մանելով մէկ ուրիշ լեզուի մէջ եւ յետոյ ասկէ ալ անցնելով երրորդ լեզուին: Պոլսոյ մէջ հայերը միշտ զանուած են տիրող ժողովուրդի ազդեցութեան տակ· հին չէլեպին յունաց, նոր չէլեպին՝ տաճկաց: Արդ՝ երբ այնքան խառնուրդն բառեր կ'անցնէին հայերէնի մէջ, փոխառութիւնը կը կատարուէր ուղղակի՞, թէ հին ժամանակ յունաց եւ նոր ժամանակ թուրքաց կամ նաեւ յունաց միջոցով: Այս կէտը շատ կարեւոր է նաց միջոցով: Այս կէտը շատ կարեւոր է նաց միջոցով: Այս կէտը շատ կարեւոր է ն